
Slotsom

Johan van Merriënboer

De schok van de verkiezingsuitslag van 1967

Vanaf 1966 voltrokken zich ingrijpende veranderingen in de Nederlandse politiek. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 23 maart behaalde de pvdA, die als regeringspartij deelnam aan het centrumlinkse kabinet-Cals, het slechtste resultaat sinds haar oprichting in 1946.¹ De Boerenpartij en de PSP waren de grote winnaars. Ruim een half jaar later volgde de Nacht van Schmelzer, van 13 op 14 oktober, die alom wordt beschouwd als een waterscheiding. Na deze nacht – waarin KVP-leider Schmelzer het kabinet van partijgenoot Cals ten val bracht – brak volgens socioloog en pvdA-ideoloog Bart Tromp een ‘Tijd van Troebelen’ aan die zou duren tot 1986: twintig jaar polarisatie tot aan de enorme verkiezingsoverwinning van het CDA van Lubbers.² Er kwam een eind aan de verzuiling met haar stabiele politieke verhoudingen en op pacificatie gerichte partijleiders.

Tijdgenoten waren er meteen al van overtuigd dat de Nacht van Schmelzer een keerpunt vormde. De sensationele uitslag van de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 15 februari 1967 leverde voor hen het bewijs. Het bestel schudde op zijn grondvesten. Voor het eerst sinds 1922 behaalden de grote confessionele drie – RKSP/KVP, ARP en CHU – geen absolute meerderheid. De pvdA profiteerde daar echter niet van en kwam nauwelijks uit boven de slechte score van 1966. De KVP verloor ongeveer vijftien procent in haar bolwerken Brabant en Limburg, maar bleef toch nog de grootste. De Boerenpartij won weer verrassend, maar de meeste winst boekte nieuwkomer D’66, de partij van de populaire Hans van Mierlo, die staatkundige vernieuwing predikte en het bestaande politieke bestel wilde ‘opblazen’.

Zoals zo vaak was de uitslag van de verkiezingen niet eenduidig over de vraag welke partijen de regeringscoalitie mochten vormen – wat weer een nieuw bewijs voor D’66 opleverde dat het stelsel zo snel mogelijk op de schop moest. Een grote groep kiezers was op drift geraakt en luid klonk de roep om openheid, politieke duidelijkheid en meer inspraak voor de burger. Uit de uitslag bleek dat er onrust en onbehagen heersten, en vrij algemeen luidde de conclusie dat er iets moest veranderen. Opmerkelijk genoeg kwam er een centrumrechts kabinet uit de bus dat bepaald niet ‘visionair’ of vernieuwend oogde. Het stond onder leiding van een outsider in de KVP die zich weinig bemoeide met partijpolitiek, oud-marine-officier en minister van Defensie Piet de Jong. De conservatieve CHU-leider Henk Beernink had in het kabinet de portefeuille van Binnenlandse Zaken gekregen en zou daarmee eerst verantwoordelijke worden voor de vernieuwing van het bestel.

Het kabinet-De Jong besloot onmiddellijk een staatscommissie in te stellen om te onderzoeken of de gewenste vernieuwing en democratisering via staatsrechtelijke hervormingen tot stand zouden kunnen komen. Andere mogelijkheden voor radicale vernieuwing van het bestel lagen buiten de sfeer van het kabinet: hergroepering van het partijwezen en wijziging van de partijpolitieke strategie. Het zakelijk ingestelde centrumrechtse kabinet kon de partijen daarvoor een welkome adempauze bieden. Bij de Algemene Beschouwingen in oktober 1967 zou pvda-fractie leider Den Uyl zelfs stellen dat het voortbestaan van het kabinet vooralsnog 'een noodzakelijke voorwaarde [was] om het vernieuwingsproces van de politieke partijen te laten uitkristalliseren'. Het zou niet meer dan een overgangskabinet in een overgangstijd zijn.³

Premier De Jong sloot daar relativerend op aan met de stelling: 'Iemand zal op de winkel moeten passen.'⁴ Daarmee deed hij zijn kabinet beslist tekort, al verkreeg het hierdoor wel het tactisch voordeel dat veel voorstellen konden worden verdedigd in de luwte: politiek zou het allemaal niet veel voorstellen. In de beslotenheid van de eerste vergadering van het kabinet drukte De Jong zijn collega's op het hart: 'De jongste verkiezingen hebben uitgewezen dat er een grote onrust heerst in het volk en dat velen willen streven naar verandering zonder dat daarbij wordt aangegeven in welke richting deze zich zal moeten voltrekken. Het nieuwe kabinet zal daaraan niet alleen aandacht, maar ook vaste leiding moeten geven.'⁵

In de regeringsverklaring die de premier op 18 april 1967 in de Tweede Kamer aflegde, gaf hij een korte samenvatting van de situatie:

Er heerst onvrede, onbehagen en onzekerheid bij zeer veel mensen; onrust over het functioneren van onze democratie; onrust in onze jonge generatie die voor het overgrote deel vol idealen is en die wil meebouwen aan een nieuwe samenleving; onrust bij anderen over het feit, dat veel van onze traditionele waarden steeds minder als vanzelfsprekend worden aanvaard. [...] Het zoeken naar nieuwe structuren enerzijds en de weerstand daartegen van andere zijde verscherpt de tegenstellingen. [...] In het algemeen zal het regeringsbeleid erop gericht zijn de voorwaarden te scheppen voor zodanige vernieuwingen in onze samenleving, dat daarin de geestelijke en culturele waarden van onze tijd op harmonische wijze worden verwerkt.⁶

Ondanks dit streven had de komst van het kabinet de politieke tegenstellingen verder verscherpt. Tijdens de formatie was de pvda snel op een zijspoor terechtgekomen, tot ongenoegen van antirevolutionaire 'spijstemmers' en katholieke radicalen die graag met de sociaaldemocraten in zee waren gegaan in plaats van met de vvd. Wellicht was dat de belangrijkste reden waarom Den Uyl vond dat het kabinet gerust even mocht blijven: de spanning in de arp en de kvp kon dan alleen maar toenemen. Een tweede reden was dat de pvda onder vuur lag van de interne vernieuwingsbeweging Nieuw Links en tijd nodig had om orde op zaken te stellen. Een derde was de onzekerheid over de positie van d'66 als electorale concurrent.

Schmelzer zat op zijn beurt in een moeilijke positie. Hij werd voortdurend aangevallen door pvdA'ers, die hem de moord op het kabinet-Cals in de schoenen schoven. Zijn partij had zwaar verloren en werd verscheurd door interne tegenstellingen. In het debat over de regeringsverklaring moest hij toegeven dat er in zijn fractie een aantal leden waren 'die op zichzelf liever een kabinet van andere samenstelling respectievelijk een anders tot stand gekomen kabinet zouden hebben gezien'.⁷ De positie van ARP-leider Biesheuvel was comfortabeler. Zijn partij had op 15 februari gewonnen. Bovendien had de antirevolutionaire fractie indertijd tegen de motie-Schmelzer gestemd, waardoor de verhouding tussen de ARP en de pvdA niet slecht was. Daarom slaagde Biesheuvel er ook beter in, bijvoorbeeld door kritiek te leveren op het beleid ('schoten voor de boeg'), de eigen radicalen binnenboord te houden.

Veel burgers wilden het politieke gezag in die tijd niet langer alleen maar volgzzaam ondergaan. Amsterdamse provo's hadden de regentenmentaliteit vanaf 1965 op ludieke wijze aan de kaak gesteld en 'het gezag' was van zijn voetstuk gevallen. Politici konden niet meer om 'de publieke opinie' heen. Het broeide dus al enige jaren, maar de vernieuwingsdrang kwam politiek gezien pas in 1967 tot uitdrukking bij de uitslag van de verkiezingen en de daardoor verschuivende machtsverhoudingen. Den Uyl stelde bij de Algemene Beschouwingen van 1967 vast dat er 'een grotere politieke belangstelling [was] dan wij na 1945 ooit hebben meegemaakt', vooral bij jongeren.

Uit democratisch oogpunt was deze belangstelling positief. Een combinatie van gezagsherstel, vaste leiding en vernieuwing met mate leek een goed recept om de veranderingen aan te kunnen.

Daadkrachtig met de wind in de rug

De financieel-economische politiek vormde het belangrijkste onderdeel van het regeerprogramma, een 'prelabel punt', volgens informateur Zijlstra. Het nieuwe kabinet voerde in feite de motie-Schmelzer uit waarover het kabinet-Cals was gestruikeld. Die motie eiste een deugdelijker financiering van het beleid, maar daarachter school een fundamenteel verschil van inzicht in de sociaaleconomische politiek en de rol van de overheid. De pvdA en de vooruitstrevende vleugels van de confessionele partijen achtten meer collectieve uitgaven noodzakelijk om vorm te geven aan de gewenste maatschappelijke vernieuwing. Zij gingen uit van de idee van de 'maakbare samenleving'. Het kabinet-De Jong daarentegen legde niet alleen de stijging van de overheidsuitgaven aan banden, maar streefde ook naar een zekere verlaging van de belastingtarieven ter correctie van de inflatie. Het had een andere visie op de rol van de overheid in het economisch leven. Die rol diende beperkt te zijn, maar de overheid moest wel over een goed instrumentarium beschikken om in noodgevallen in te grijpen – bijvoorbeeld in de loonontwikkeling – en een verantwoord sociaal beleid voeren voor zwakke groepen.

Tot 1969 leidde dit verschil in visie niet tot grote politieke botsingen omdat het kabinet in feite een 'linkse' koers voer. Het verhoogde enkele belastingen om oude

tekorten te dekken. Een conjuncturele inzinking leidde in 1967 bovendien tot oplopende werkloosheid, stijgende uitgaven ter bestrijding daarvan en verdere lastenverhoging. De economie trok aan in 1968, waarna de werkloosheid snel weer verdween. Uiteindelijk slaagde de regering toch in haar stringente begrotingspolitiek. Extra bezuinigingen stelden haar zelfs in de gelegenheid meer uit te trekken voor ontwikkelingshulp en stadsvernieuwing.⁸ Na een felle politieke strijd met ARP-leider Biesheuvel, lukte het Witteveen, de liberale minister van Financiën, in het najaar van 1969 ook om het programmapunt van de belastingcorrectie – waaraan vooral de vvd sterk hechtte – te realiseren. Daarmee waren twee centrale beleidsdoelstellingen bereikt.

Het kabinet loodste daarnaast op financieel-economisch en sociaal gebied veel onomstreden beleid en wetgeving door het parlement, zoals bleek in hoofdstuk iv. Toch zou deze goedgevulde creditzijde uiteindelijk worden overschaduwde door het feit dat het kabinet de controle verloor over de loon- en prijsontwikkeling, zoals geconcludeerd werd in de hoofdstukken x, xi en xii. Het regeerprogramma bepaalde dat in overleg met het georganiseerde bedrijfsleven een systeem diende te worden ontwikkeld waarbij de stijging van de loonkosten zou worden afgestemd op de productiviteit; dit om te voorkomen dat het verschil werd doorberekend in de prijzen. Het kabinet wilde loonkosteninflatie voorkomen, maar kreeg de situatie niet onder controle.

Het sociale klimaat verslechterde toen de regering in het voorjaar van 1968 een loonpauze aankondigde, en het werd daarna alleen maar minder. Het kabinet slikte de loonpauze uiteindelijk toch in, maar verloor daardoor juist veel prestige. In 1969 groeide de economie sterk en zag het kabinet zich gesteld voor het probleem van een hollende inflatie, mede aangewakkerd door de invoering van de btw op 1 januari van dat jaar. Minister De Block van Economische Zaken verdedigde zijn beleid zwak. De maatregelen die hij nam, kwamen – mede door de tegenwerking van de minister van Financiën – veel te laat. Uiteindelijk zou De Block zijn positie niet meer kunnen herstellen en trad hij af.

Door te dreigen met een kabinetscrisis – bij monde van premier De Jong – slaagde het kabinet er in het najaar van 1969 in de onomstreden Loonwet door de Tweede Kamer te loodsen, maar achteraf beschouwd was dit een pyrrusoverwinning. De regering hoopte met behulp van de nieuwe wet de loonontwikkeling beter in de hand te kunnen houden, maar joeg de vakcentrales en de ‘vakbondsvertegenwoordigers’ van de regeringsfracties tegen zich in het harnas. De twee grootste centrales, nvv en nkV, boycotten daarna elk overleg over de lonen. Het kabinet slaagde er uiteindelijk evenmin in een in het najaar van 1970 gepresenteerd afkoelingspakket ongeschonden door het parlement te krijgen. Een onderstakingsdruk afgedwongen extra loonuitkering van 400 gulden werd zelfs grotendeels gelegaliseerd. Een van de ministers sprak achter de schermen over ‘een complete loonronde’, waardoor het kabinet zijn geloofwaardigheid zou hebben verloren. De regeringsfracties wilden zich aan de vooravond van de verkiezingen niet branden aan loonmatiging, en de inflatie werd door de extra uitkering verder aangewakkerd.

Het kabinet-De Jong tuigde ook de verzorgingsstaat verder op. Het verwijt dat daaraan nauwelijks een eigen visie ten grondslag lag, was terecht. Het regerings-program bood alleen vage aanknopingspunten: zo moest het kabinet voorrang verlenen aan uitgaven die ten goede kwamen aan zwakke groepen en die 'een rustige ontwikkeling' van de sociale verzekeringen beoogden. Fundamentele wetten als de WAO en de AWBZ werden weliswaar ingevoerd door het kabinet-De Jong, maar waren voorbereid door eerdere kabinetten. Daarmee was het socialezekerheidsgebouw vrijwel af. De gestage groei stelde het kabinet in staat iets extra's te doen voor 'zwakke groepen' die achterbleven bij de loonontwikkeling – incidenteel en uit rechtvaardigheidsoverwegingen. Structureel was de wettelijke regeling van het minimumloon en de koppeling van de AOW en de bijstand aan dat minimumloon.

Op het gebied van Volkshuisvesting was wel sprake van een eigen visie en een omslag. Deze koerswijziging in de richting van een betere woningkwaliteit en meer ruimte voor het particulier initiatief werd echter fel bekritiseerd door de linkse oppositie. Dat het beleid succesvol was, kon pas achteraf met cijfers worden gestaafd. Indertijd werd het gezien als een van de zwakke punten van het kabinet. Alles bij elkaar genomen leverden sociaaleconomische onderwerpen – vooral materiële zaken en verdelingskwesties – veel meer politieke spanning op in het parlement dan andere kwesties.

Wat de andere beleidsterreinen betrof, slaagde het kabinet erin 'in gemeen overleg' relatief veel structurele maatregelen door het parlement te loodsen, waarbij geen of nauwelijks spanning optrad. Het kabinet toonde daarbij begrip voor opvattingen en plannen van ongeduldige 'vernieuwers'. Het bewoog vaak mee, maar trapte op tijd op de rem en probeerde er intussen behoedzaam de politieke lont uit te trekken. 'Verend opvangen' noemde premier De Jong deze tactiek. Op het terrein van de buitenlandse politiek en het veiligheidsbeleid in het kader van de NAVO gaf het kabinet echter geen duimbreed toe, en dat leidde herhaaldelijk tot politieke irritatie over en weer. Het kabinet wilde de Amerikanen in Vietnam niet afvallen en besloot na de inval in Tsjecho-Slowakije meer geld uit te trekken voor Defensie.

Het kabinet reageerde ad hoc, maar wel adequaat op de ernstige gezagscrises waarmee het werd geconfronteerd, zoals de burgemeesterskwestie in Amsterdam, de opstand in Curaçao, de ophef over militaire excessen in Nederlands-Indië in de jaren veertig, de bezetting van het Maagdenhuis en de Molukse actie in Wassenaar. Soms vond het kabinet het beter niet in te grijpen of bepaalde overtredingen te 'gedogen'. Deze aanpak kreeg ruime steun in de Kamer. De gezagsverhoudingen bleven onder druk staan, maar hervonden langzaam hun evenwicht.

Op een aantal beleidsterreinen schiep het kabinet de voorwaarden voor vernieuwing van de samenleving, zoals het had aangekondigd in de regeringsverklaring: de Staatscommissie-Cals/Donner nam bijvoorbeeld de Kieswet en de Grondwet onder de loep, de commissie-Biesheuvel de voorlichting en de openbaarheid van bestuur en de commissie-Van Veen de organisatie van de Rijksdienst. Daarnaast verscheen een groot aantal nota's met mogelijke beleidsvoornemens op diverse

terreinen. Dat was tegelijk een vorm van depolitiseren. Het debat over maatschappelijke hervormingen en over herziening van de Grondwet en het kiesstelsel werd hierdoor weliswaar gestimuleerd, maar de daadwerkelijke oogst was uiteindelijk gering. Er was geen draagvlak voor grote veranderingen. De oppositie achtte het beleid van het kabinet op dit punt echter mislukt: het had de problemen van gisteren opgelost, maar die van morgen laten liggen.⁹

Op de beleidsterreinen Onderwijs, CRM en Justitie ging het kabinet verder dan het scheppen van voorwaarden en streefde het welbewust naar vernieuwing. Veringa's vooruitstrevende Wet op de Universitaire Bestuurshervorming was daarvan een goed voorbeeld. Voor een deel van de regeringspartijen ging de wet wel erg ver, voor de oppositie niet ver genoeg. Op CRM probeerde Klompé inspraak en bewustwording te stimuleren met bijzondere regelingen en subsidies voor bijvoorbeeld jongerenmanifestaties.¹⁰ Daarover werd nauwelijks strijd gevoerd in de Kamer. Vooruitstrevend en niet onomstreden waren de voorstellen van minister Polak tot liberalisering van het recht in de privésfeer – onder meer de regeling van echtscheiding en het schrappen van strenge bepalingen ten aanzien van seksualiteit en zedelijkheid die een groot deel van de bevolking als verouderd beschouwde. Met Roolvink was Polak ook verantwoordelijk voor de democratisering van het ondernemingsrecht. Dit was een concessie van de vvd – in ruil voor lastenverlichting – die was vastgelegd in het regeringsprogramma. In de Kamer leverde dat nog wel politieke strijd op met de linkse oppositiepartijen, die pleitten voor meer inspraak van werknemers, en met de linkervleugel van de ARP. Structureel vernieuwend was het kabinet ten slotte ook op het terrein van de ontwikkelingshulp en ten aanzien van de economische steun aan zwakke regio's en sectoren. Daarbij uitte de oppositie dan wel vaak de kritiek dat het kabinet niet ver genoeg ging, dat het alleen maar bezweken was onder druk van de Kamer – uit angst dat de linkervleugel van de ARP en KVP zouden overlopen naar de oppositie – en dat het eigenlijk geen eigen visie zou hebben.

Omslag in het klimaat en de beoordeling van het kabinet rond 1969

Economisch had het kabinet de wind in de rug. Er was nauwelijks werkloosheid en de economie groeide sterk.¹¹ De waardering van het kabinet door tijdgenoten was wisselend, zoals altijd. Vrijwel alle berichtgeving was gekleurd. Daarbij was de toon van linkse critici extra negatief in verband met de polarisatiestrategie: het op de spits drijven van tegenstellingen teneinde confessionele politici te dwingen te kiezen tussen links of rechts.

Het kabinet doorstond het eerste jaar goed. Het deed het ook goed in de pers. De Kamer verwachtte weinig van het kabinet, waardoor het eigenlijk alleen maar kon meevallen. Het beleid bood de oppositie ook maar weinig ruimte. Het relatief gunstige politieke klimaat sloeg in de loop van 1969 echter om. In het voorjaar nam de onvrede toe bij consumenten en middenstanders (over de hoge inflatie en administratieve rompslomp door de btw), de vakbeweging (door een ontslaggolf bij de grote

blikfabriek van Thomassen en Drijver) en studenten (vanwege het uitblijven van democratisering op de universiteiten). De toon van de pvda-fractie verhardde onder invloed van een partijcongres van begin maart 1969 dat aandrang op scherpere oppositie. Ook van de rechterkant kwam nu kritiek. Het kabinet zou te veel begrip tonen voor eisen van de vakbeweging, zich niet krachtig genoeg verweren tegen ordeverstoringen en überhaupt te weinig van zich laten horen. De Block schutterde in april in de Kamer en werd geconfronteerd met een motie van wantrouwen, die het overigens niet haalde. Biesheuvel – die nog wel rekening moest houden met radicale fractiegenoten – droeg bij aan de malaise door eind mei aan te dringen op ‘een krachtige, initiatiefrijke aanpak van grote structurele problemen’.¹²

Onder dreiging van een kabinetscrisis kreeg het kabinet in september 1969 de Loonwet door de Tweede Kamer, maar dat leidde, zoals gezegd, tot een verslechtering van het sociale klimaat en meer gepolariseerde verhoudingen. Het kabinet verloor aan prestige en zou in de media nooit meer het niveau halen van de jaren 1967-1968. De klacht dat het beleid slecht verkocht werd, zou nog vaak worden herhaald. Woordvoerders van de KVP en de ARP trokken hun handen steeds verder af van het kabinet en omarmden de progressieve voorstellen van de Groep van Achttien waarin KVP, ARP en CHU met elkaar samenwerkten. Niet het kabinetsbeleid, maar de voorstellen van de ‘Achttien’ moesten de inzet voor nieuwe verkiezingen worden. Eind 1969 leek Biesheuvel nog bereid het kabinet ten val te brengen over de belastingpolitiek van Witteveen, maar de minister gaf niet toe. Biesheuvel, die zijn punt had gemaakt tegenover zijn radicale partijgenoten, bond in – tot frustratie van de pvda-fractie die had gehoopt de antirevolutionairen te kunnen losweken van KVP en CHU.

Op het terrein van de buitenlandse politiek lag het hoogtepunt van de polarisatie ook omstreeks het einde van 1969 en het begin van 1970. Het activisme van de Kamer steeg toen tot ongekende hoogte. Minister Luns sprak van een ‘motie-manie’.¹³ Daarbij speelden de naderende verkiezingen voor de Provinciale Staten van 18 maart 1970 ongetwijfeld een rol. Ten opzichte van 1966 leverden KVP, ARP en CHU toen bijna zeven procent van de stemmen in, terwijl de VVD won. Omgerekend in zetels zou het kabinet-De Jong echter ongeveer gelijk blijven aan het aantal dat de regeringspartijen in 1967 hadden gehaald.

Tot slot was er een opmerkelijk groot verschil in waardering van de diverse ministers. Veel kritiek was er op De Block, Roolvink, Schut, Bernink en Luns, veel lof voor Klompé, Veringa, Polak, Udink en De Jong. Het kabinet was een hecht team, maar individuele successen straalden nauwelijks af op het geheel. Het ontbrak kennelijk aan goede voorlichting en public relations. Kabinetsbeleid zou in principe homogeen moeten zijn voor de buitenwereld. De premier was ook wel erg bescheiden over zijn eigen prestaties en die van zijn kabinet.

Het kabinet zit de hele rit uit

Het kabinet-De Jong bleef overeind, al moest het twee keer de kabinetstekwestie stellen (Loonwet, belastingcorrectie), rammelden bewindslieden een enkele keer

Premier De Jong en de loco-burgemeester van Amstelveen bij de opening van een tentoonstelling van Opland, 17 april 1971.
[NA-Anefo, licentie CC-BY-SA]

met hun portefeuille – Roolvink met name – en stapte minister-De Block in januari 1970 op. Het was het eerste kabinet sinds 1918 dat zonder tussentijdse crisis de volledige periode van vier jaar volmaakte. Er zijn diverse factoren die hierbij een rol hebben gespeeld: programmatische, persoonlijke, politieke en economische. Het korte programma bevatte een strakke norm voor de overheidsuitgaven en een beperkt aantal globale afspraken. Dit leverde een solide basis op voor hechte samenwerking. Overleg met de Kamer was noodzakelijk – daar zaten de politieke leiders van de regeringspartijen – en daarvoor was voldoende ruimte geschapen. Van de vier leiders die de formatie-onderhandelingen hadden gevoerd bleven er bovendien drie in de Kamer zitten: Schmelzer, Biesheuvel en Toxopeus (de laatste tot oktober 1969). De onderlinge vertrouwensband en de band met het program bleef gedurende de rit dus grotendeels intact.

Het program werd ook daadwerkelijk uitgevoerd zonder dat daar veel politieke ophef over werd gemaakt, alsof er dus alleen maar op de winkel werd gepast. Zonder resultaten zou het kabinet natuurlijk niet overleefd zijn gebleven. Een belangrijk persoonlijk element daarbij was dat De Jong erin slaagde van zijn kabinet een goed team te maken. Het kabinet was resultaatgericht en eensgezind, en de bewindslieden bleken goed bij elkaar te passen. Het totaal was meer dan de samenstellende delen. Verder werd het land gewoon rustig en zorgvuldig bestuurd – op een wijze zoals traditionele regenten dat pleegden te doen. Vernieuwingsdrang en gezagscrises werden ‘verend’ opgevangen.

Politiek gezien was er geen alternatief. Een ruime meerderheid in de Kamer had geen belang bij een crisis. VVD en CHU stelden zich doorgaans achter het kabinet

op en Biesheuvel wilde zijn kansen op een premierschap namens het christendemocratische trio niet verspelen. De oppositie was verdeeld, en de pvdA had, zoals gezegd, ook interne problemen – eerst met Nieuw Links en later tevens met de rechtse afsplitsing ds'70. Na de val van het kabinet-Cals kon kvp-leider Schmelzer zich geen tweede kabinetscrisis permitteren. In opiniepeilingen stond zijn partij op zwaar verlies. Bovendien wilde geen enkele partij d'66 in staat stellen de voorpelde zetelwinst te incasseren. De partijvernieuwing moest eerst maar helemaal uitkristalliseren. Een niet onbelangrijke factor was ten slotte de al genoemde sterke economische groei.

Van 1967 naar 1971: continuïteit en discontinuïteit in de politiek

Het politieke krachtenveld

Het politieke krachtenveld werd in de periode-De Jong flink opgeschud. De verwijdering tussen de pvdA en de kvp was al verder aangescherpt door de Nacht van Schmelzer en leidde tot een langdurige breuk. De pvdA koos voor een polarisatiestrategie die moest leiden tot een overzichtelijke herindeling van het politieke landschap in een progressief en een conservatief deel. In dit schema was geen plaats voor confessionele partijen die nu eens naar links en dan weer naar rechts bogen. Het pvdA-partijcongres van maart 1969 verankerde de polarisatie zelfs in een resolutie waarin bepaald werd dat de partij na de verkiezingen geen coalitie zou aangaan met de kvp. Jaren later pas zetten de opkomst van het cda (vanaf 1977) en de monsterzege van Lubbers (in 1986) een definitieve streep door de polarisatiestrategie. Er kwamen geen twee politieke hoofdstromen maar drie: een sociaaldemocratische, een liberale en een christendemocratische. Deze uitkomst leek zich al enigszins af te tekenen onder De Jong. De electorale aantrekkingskracht van de radicalen die zich van de kvp hadden afgesplitst bleek gering en de resultaten van de Groep van Achttien trokken juist de aandacht. In de Tweede Kamer traden de fracties van kvp, arp en chu steeds vaker gezamenlijk op.

Het krachtenveld werd sterk beïnvloed door de algemene crisis van het partijwezen. De stabiele verhoudingen leken verdwenen. pvdA en kvp waren sterk achteruitgegaan en intern verdeeld. Een groot deel van de verzuilde kiezers was gaan zweven en terechtgekomen bij d'66 en de Boerenpartij. Er was een gistingsproces gaande waarin de partijpolitieke verhoudingen voortdurend wisselden. In de Tweede Kamer kwam dit duidelijk tot uitdrukking bij de jaarlijkse positiebepaling van de fractieleiders bij de Algemene Beschouwingen, in 1969 speelde de anti-kvp-resolutie bijvoorbeeld een grote rol en in 1970 de vooruitstrevende plannen van de Groep van Achttien. Maar de crisissfeer in het partijwezen sijpelde ook op andere momenten door in de Kamer. Het meest tastbaar was de versplintering van de verschillende fracties: de groep-Aarden splitste zich af van de kvp, de groep-Goedhart van de pvdA, de groep-Harmsen van de Boerenpartij en lid Kronenberg van de groep-Harmsen. Dat leverde later vier nieuwe partijen op: de

Stemming over de Wet Universitaire Bestuurs hervorming van minister Veringa, 24 september 1970.

[NA-Anefo, licentie CC-BY-SA]

PPR, DS'70, Binding Rechts en Democraten 2000. De laatste twee haalden in 1971 geen zetels.

Opvallend was verder de grote invloed van buitenaf op het krachtenveld. Het politieke engagement was groot, zoals Den Uyl hierboven al memoreerde. Henry Faas verklaarde in een interview in 1970 dat de politieke belangstelling veel groter was dan tussen 1945 en 1960: 'Het is een issue geworden, men praat erover. Politieke cafés duiken overal op, spreekbeurten over politieke onderwerpen trekken volle zalen, en de debatten zijn levendiger dan ooit. Radio en tv brengen een massa politieke uitzendingen, waarvan sommige toch echt wel populair zijn.'¹⁴ Buitenparlementaire acties kwamen vaak voor en hadden soms grote invloed op het beleid en op het politieke debat. Het verband tussen de bezetting van het Maagdenhuis en de voorstellen voor universitaire bestuurs hervorming was onmiskenbaar. Het persoonlijk opbellen door de vakbeweging van elk individueel Kamerlid aan de vooravond van de stemming over de Loonwet was een ander voorbeeld.

Onder invloed van de media konden bepaalde kwesties sterk worden uitvergroot of snel op de politieke agenda terechtkomen; zo leidde een interview in *Achter het Nieuws* direct tot politieke aandacht voor de excessen in Nederlands-Indië. De televisie werd voor politici een belangrijk medium om zich te profileren. De SER – een typisch product van de consensuspolitiek – lijkt in deze periode van polarisatie een minder belangrijke rol te hebben gespeeld. De raad was vaak intern verdeeld. Het feit dat de SER in juni 1969 een unaniem advies over de inflatie uitbracht was dan ook groot nieuws.

De parlementaire cultuur

De parlementaire cultuur zou in de periode-De Jong een aantal definitieve veranderingen ondergaan. De Tweede Kamer werd 'activistischer'. Dat uitte zich in meer debatten, veel interrupties, extra moties en een stortvloed aan vragen. Al deze activiteit hing samen met de woelige periode waarin veel gebeurde, maar zij werd ook in de hand gewerkt door de verdubbeling van de toelage van de Kamerleden, de versplintering (het grote aantal fracties dat in de periode-De Jong door allerlei afsplitsingen ook nog sterk toenam), complexere regelgeving en de aanwezigheid van televisiecamera's. De verdubbelde toelage stimuleerde professionalisering en een hogere productiviteit. Een aantal fracties liep achter deze ontwikkeling aan.

Veel kpv'ers waren bijvoorbeeld nog in de fractie terechtgekomen vanwege hun geografische afkomst of hun banden met een katholieke maatschappelijke organisatie, ook nog in de periode-De Jong. 'Iedere gelijkenis met echte politici berust op een gelukkig toeval', stelde *De Tijd* in maart 1967.¹⁵

De versplintering werkte doublures in de hand – meer vragen over hetzelfde onderwerp en meer deelnemers per debat – en droeg bij aan de explosie van het aantal debatten. Tegelijkertijd gaf de praktijk van complexe regelgeving op basis van kaderwetten en nota's de regering veel ruimte voor een slagvaardig beleid waarbij de Kamer het nakijken had. Ter compensatie liet zij dan meer van zich horen. In een tijd van voortschrijdende ontzuiling hadden professionele politici ook baat bij media-aandacht om zich te verzekeren van een plaats op de kieslijst.

Ook de toon van het debat veranderde. De pvda-fractie keerde zich fel tegen het kabinet, dreef politieke tegenstellingen op de spits en probeerde voortdurend in te breken bij ARP en KVP om de linkervleugels los te weken. De onervarenheid, retoriek en frisse aanpak van D'66 sloot goed aan bij de tijdgeest en had ook merkbaar invloed op de toon: die werd informeler en directer. De stijl van Van Mierlo viel daarbij op. Hij poneerde onorthodoxe oplossingen – bijvoorbeeld over internationale ontwikkelingshulp en parlementaire besluitvorming – en lokte discussies uit. Zijn optimisme over 'het maakbare politieke bestel' sloot aan bij 'de maakbare samenleving' van de pvda. Ook de kledingstijl werd losser. Zo verscheen Anneke Goudsmit in 'modieus broekpak'. Opvallend in deze periode was ook de progressieve retoriek bij de confessionele partijen over een aantal zaken. Zo wilden zij bijvoorbeeld de echtscheidingswetgeving 'bij de tijd brengen'. In het algemeen bleef men in die hoek echter vooral gericht op consensus en apaiseren.

Vernieuwend was verder de wijze waarop Den Uyl zich in de Kamer als 'oppositieleider' profileerde, een Angelsaksisch concept dat tot doel had te tegenstellingen te accentueren. Buiten de Kamer vonden indertijd ook onderhandelingen plaats over een linkse concentratie rondom de pvda. In ordedebatten probeerde Den Uyl zich regelmatig te positioneren als aanvoerder van de hele Kamer tegenover de regering. Als het kabinet een breed draagvlak nodig achtte, werd overigens wel contact opgenomen met de oppositie. Deze contacten bleven – voor zover valt

na te gaan – beperkt tot uitzonderlijke gevallen: de Vietnam-motie uit de zomer van 1967, de regeling van het inkomen van het Koninklijk Huis en de vervroegde vrijlating van de Drie van Breda.

Als ‘democratisch geweten’ sloeg Den Uyl na de Maagdenhuisbezetting in mei 1969 ook de piketpaaltjes voor de toelaatbaarheid van buitenparlementaire actie. Zijn principiële verdediging van de democratische besluitvorming – over de smalle marges en de grenzen van de parlementaire democratie – werd in de minister-raad geprezen door minister van Justitie Polak.¹⁶ Ook bij de regeringsfracties won Den Uyl hierdoor sympathie.

Rumoer op het Binnenhof en op de publieke tribunes kwam in deze periode regelmatig voor en werd snel opgepikt en uitvergroot door de media. Wetenschappers, andere deskundigen en belangstellende burgers werden ook bij de besluitvorming betrokken via hearings of de publicatie van een ‘voorontwerp van wet’ (in het geval van de wub bijvoorbeeld). Dat was nieuw.

De Tweede Kamer werd meer als podium gebruikt. De aandacht van de televisie stimuleerde dat ook. Allerlei ideeën over ‘vernieuwing’ konden er gemakkelijk voor het voetlicht worden gebracht. Of ze daadwerkelijk werden opgepikt, was misschien niet eens zo relevant. Aandacht op het nationale politieke toneel was al een vorm van bevestiging. De Eerste Kamer had die podiumfunctie niet. D’66 debuteerde daar ook pas in 1971. In december 1968 verwierp de Eerste Kamer met overweldigende meerderheid het wetsontwerp Huurdersbijdragen. Daarbij positioneerde zij zich duidelijk als *chambre de réflexion*. De polarisatie drong een jaar later wel door in de Eerste Kamer bij monde van senator en nvv-voorzitter Kloos die zich fel verzette tegen de Loonwet (‘knevelwet’). Dat had echter meer met ‘ouderwetse’ verzuiling te maken, of met toenemende buitenparlementaire oppositie dan met progressieve vernieuwing.

Samenwerking tussen kabinet en Kamer

In de periode-De Jong was er voldoende ‘dualistische’ ruimte voor het kabinet en voor de Kamer om eventueel afstand van elkaar te nemen en de eigen taak uit te oefenen. Anderzijds vond regelmatig overleg plaats tussen de fractievoorzitters van de vier regeringspartijen en leden van het kabinet. Er was sprake van gematigd dualisme. Dit vond zijn grondslag in onder meer het beknopte regeerakkoord dat veel ruimte liet en uit het feit dat de monistisch ingestelde pvdA geen deel uitmaakte van het kabinet. De politieke leiders van de coalitie – Schmelzer, Biesheuvel, Mellema en Toxopeus – zaten in het parlement en niet in de regering. Uit de notulen van de ministerraad blijkt tegelijkertijd dat er regelmatig overleg was tussen het kabinet en de regeringsfracties. Dat bevestigt het beeld van Biesheuvel en van Schmelzers biograaf Robbert Ammerlaan dat de fractieleiders het kabinet overeind zouden hebben gehouden.¹⁷

Toch waren deze ‘monistische momenten’ eerder de uitzondering dan de regel. Allereerst was het overleg niet structureel maar incidenteel. Verreweg de meeste

gesprekken vonden plaats over het loon- en prijsbeleid en fiscale maatregelen die daarmee verband hielden. De regering hield de boot soms af om niet de indruk te wekken dat zij zich in een moeilijke situatie bevond.¹⁸ Op basis van de notulen zou de stelling verdedigd kunnen worden dat de loon-, prijs- en belastingpolitiek een gezamenlijke onderneming was van het kabinet en de fractieleiders van de regeringspartijen.

De meeste andere gesprekken gingen over de Kameragenda of over procedurele aspecten van de Kamerbehandeling van bepaalde voorstellen. Er was ook contact over wijzigingen in de samenstelling van het kabinet (de opvolging van De Block en benoeming van een staatssecretaris van Justitie) en van de regeringsfracties (de afsplitsing van de radicalen). Last but not least was er ‘monistisch’ vooroverleg over de aanpak van een aantal heikle onderwerpen zoals Vietnam – Luns sprak zelfs met de pvdA en D’66 –, de regeling van het inkomen van de kroon – waarbij zelfs alle fractieleiders werden gepolst –, het onderzoek naar de excessen in Nederlands-Indië, de crisis rondom Tsjechoslowakije en de volksraadpleging op West-Irian. Over de inhoud van de gesprekken is niets bekend. Misschien was er enkel sprake van ‘dualistische’ afstemming zodat men juist *niet* op elkaars stoel ging zitten: geen oekazes van het kabinet en geen politieke instructies vanuit de Kamer. Dat is niet duidelijk. De bekendste oekaze van het kabinet bijvoorbeeld – het ‘onaanvaardbaar’ bij de Loonwet – hing weliswaar al lang boven de markt, maar kwam uiteindelijk uit de koker van Schmelzer.

Al met al gingen het kabinet en de regeringspartijen in principe uit van dualisme: de regering regeert en het parlement moet niet op haar stoel gaan zitten. Daarvan was in ieder geval duidelijk sprake bij Buitenlandse Zaken (waar Luns zich zeer ergerde aan de bemoeienis van het parlement), bij de taakomschrijving van de commissie Cals/Donner en de insteek van het kabinet in het NATO-overleg over extra defensie-uitgaven na Tsjechoslowakije. Aan het eind van de rit lieten Schmelzer en Biesheuvel zich positief uit over de wijze waarop de regering met het parlement had samengewerkt. Volgens Biesheuvel had het kabinet nauwgezet uitvoering gegeven aan de afgesproken hoofdlijnen van beleid en had het openstaan voor overleg met de Kamer.¹⁹ Wees dit op een monistisch overwicht? Dat hoeft niet. Zeker was alleen dat de heren tevreden waren, waarbij ze waarschijnlijk terughielden aan de praktijk die leidde tot de val van het kabinet-Cals.

Het politieke bestel

Ondanks de instelling van de Staatscommissie-Cals/Donner en ondanks een ultieme poging van D’66, de groep-Aarden en de pvdA – door middel van een initiatiefwet tot rechtstreekse verkiezing van de kabinetsformateur en invoering van een beperkt districtenstelsel – veranderde er niets wezenlijks aan het politieke bestel. Het kiesstelsel, de spelregels bij de formatie en de praktijk van coalitieregeringen bleven ongewijzigd. Er werden geen nieuwe instituties in het leven geroepen en de Grondwet werd niet herzien. Geen spoor van een breuk dus, maar duidelijk-

ke continuïteit. De ‘vernieuwers’ hadden in de Tweede Kamer bij lange na geen meerderheid en waren in wezen onderling verdeeld. D’66 wilde het bestel laten ontploffen, de pvdA had een voorkeur voor sociale hervormingen via de overheid en de collectieve uitgaven en de radicalen van de PPR richtten zich primair op hergroepering van de partijen.

Anderzijds waren de verschillende debatten over staatsrechtelijke vernieuwing wel degelijk van belang. De Kamer reflecteerde intensief op de sterke en zwakke punten van het bestel. Dat leidde nu eens tot meer waardering van bestaande praktijken en dan weer tot dieper inzicht in mogelijke knelpunten of uitspraken over de legitimiteit van ongeschreven regels. Deze operatie liet ook zijn sporen na op de wijze waarop met dat bestel werd omgegaan, hoewel het moeilijk is om dat precies aan te geven. Openheid, openbaarheid en inspraak werden aan het eind van de rit in ieder geval anders gewaardeerd dan in 1967. Dat bleek bijvoorbeeld uit de invoering van de wekelijkse persconferentie van de premier in 1970.²⁰

Het historische beeld van het kabinet-De Jong en de jaren zestig

Het beeld van het kabinet-De Jong in de historische literatuur hangt sterk samen met het algemene beeld van de politiek in de ‘jaren zestig’. Alle aandacht gaat meestal uit naar de sociaal-culturele ‘revolutie’ van de *sixties*. Dat Engelse etiket slaat op het internationale karakter van de omwenteling en op de Amerikaanse en Britse popmuziek die een essentieel onderdeel vormde van de jeugdbeweging die deze revolutie in gang zette. De politiek hobbelde daar alleen maar achteraan, zeker in Nederland. Daarbij is het progressieve kabinet Den Uyl (1973-1977) vaak de maat der dingen.²¹ Dat kabinet zou eindelijk de politieke vernieuwing hebben gebracht die paste bij de ontwikkelingen van de jaren zestig. Historici rekken ‘de lange jaren zestig’ dan ook regelmatig uit tot 1977. Hans Righart typeerde de politiek ooit als ‘een sterk vertraagd registrerende seismograaf van maatschappelijke veranderingen’ en stelde bijvoorbeeld dat ‘de jaren zestig’ pas in 1973 aan de macht kwamen in Nederland.²² Dat impliceerde dat het kabinet-De Jong haast een *quantité négligeable* was dat op de winkel paste en in ieder geval geen ‘jaren-zestig-politiek’ voerde.

Herman de Liagre Böhl beschouwt de ontzuiling als de kern van de culturele revolutie van de jaren zestig in Nederland. Er kwam een eind aan het vanzelfsprekende gezag van bijvoorbeeld kerk, vereniging en school, de omgangsvormen werden informeler, het fatsoensklimaat minder streng en de afstand tussen jongeren en volwassenen kleiner. Dat die revolutie op brede instemming kon rekenen, ligt volgens hem vooral aan de voor Nederland kenmerkende ‘meegaande regentaliteit’. Hij baseert zich daarbij – zoals veel andere historici – op het werk van James Kennedy en noemt de WUB een schoolvoorbeeld van de meebuigende houding van de Nederlandse autoriteiten.²³

Kennedy stond aan de basis van ‘de elitevorsers’, een van de ‘jaren zestig scholen’ onder Nederlandse historici. Zij staan tegenover ‘de generatieadepten’.²⁴

Jongeren op de Dam, 5 augustus 1969.
[NA-Anefo, licentie CC-BY-SA]

De eerste groep wordt geïnspireerd door *Nieuw Babylon in aanbouw* van Kennedy, de tweede door *De eindeloze jaren zestig* van Hans Righart. Volgens Righart vormden de jaren zestig een ingrijpende breuk in de westerse geschiedenis, die werd veroorzaakt door een diepe generatiecrisis. Hij baseerde zich op *The Silent Revolution* van David Inglehart die had gewezen op een verschil in waardenpatroon van de oudere generaties en de jeugd. Ouderen zouden de nadruk leggen op economische zekerheid en fysieke veiligheid, terwijl de jongere generatie vooral prioriteit gaf aan niet-materiële doeleinden. Tussen 1965 en 1975 zou zich een verschuiving hebben voltrokken in de richting van postmaterialistische waarden.²⁵

In de Tweede Kamer was er in de periode-De Jong inderdaad veel aandacht voor de jeugd. Er werd regelmatig gerefereerd aan progressieve idealen van geëngageerde jongeren, en niet alleen door linkse partijen. Jongere politici stonden weliswaar in de startblokken, maar braken pas door onder Biesheuvel en Den Uyl. Van een fundamentele verschuiving in waardenpatroon was in het parlement weinig te merken. Het *politieke* debat draaide vooral om lonen en prijzen.

Righart beweerde verder dat de verzuilde en schijnbaar stabiele 'politieke cultuur van Nederland' in 1967 instortte. Dit zou volgens hem onder meer veroorzaakt zijn door twijfels en verdeeldheid bij een politieke elite die bevangen zou zijn geweest door 'een capitulatiestemming'.²⁶ Kennedy stelde daar tegenover dat de 'culturele revolutie' juist bewerkstelligd werd met medewerking van die elite. Flexibele Nederlandse gezagsdragers maakten de vele veranderingen mogelijk; van een radicale breuk tussen establishment en protestgeneratie was geen sprake. Hij signaleerde na de diepe gezagscrisis van 1966 een snelle verandering in de jaren

daarna in de richting van tolerantie en vooruitstrevendheid, en plakte daarop het etiket 'nieuwe redelijkheid'. Die redelijke aanpak bestond volgens hem uit het verfijnen van de techniek waarmee werd omgegaan met burgerlijke ongehoorzaamheid, structurele hervormingen van de universiteiten en soepeler wetgeving in de privésfeer.²⁷ Deze verklaring wordt in dit boek bevestigd. Uit de hoofdstukken IV, VIII en IX bleek bovendien dat dit vooral op het conto kan worden geschreven van het kabinet-De Jong, en dan met name van de ministers De Jong, Klompé, Veringa en Polak.

Later zwakte Righart de stelling van Kennedy af. Hij schreef dat de toegeeflijkheid van Kennedy's elitaire gezagsdragers samenhang met het feit dat er 'bitter weinig van belang' op de nationale politieke agenda stond. 'Behalve de monarchie waren er geen politieke kwesties van betekenis in de jaren zestig, en zelfs dit theemaatje werd nog gesmoord in de bescheiden innemendheid van de nieuwe nationale schoonzoons', aldus Righart, doelend op prins Claus.²⁸ Hoewel 'kwesties van betekenis' een subjectieve term is, blijkt uit deze studie over het kabinet-De Jong dat er in die tijd wel degelijk grote politieke kwesties speelden, zoals het loon- en prijsbeleid, de kwestie-Vietnam, de bestuurshervorming op universiteiten, de Wet op de ondernemingsraden en de wettelijke regeling van het minimumloon.

Vraagtekens kunnen worden geplaatst bij de wijze waarop ook Kennedy het kabinet-Den Uyl in feite als maatstaf gebruikte. Hij schetste namelijk de jaren 1967-1973 als een periode van politieke crisis, instabiliteit en verwarring, en hij schreef dat toe aan tegenstrijdige besluiten van gematigde politici om het bestaande bestel te vernieuwen. De bevrijding zou in 1973 beginnen – conform het progressieve evangelie.²⁹ Het kabinet-Den Uyl (1973-1977) bracht uiteindelijk echter minder tot stand dan men had gehoopt. De verklaring die daarvoor gegeven werd tijdens het congres over 'De illusies van Den Uyl' in 1998 luidde dat het draagvlak voor maatschappelijke vernieuwing van de jaren zestig verdwenen was toen dat kabinet aantrad: het tij zou verlopen zijn geweest.³⁰ Weer fungeerde 'Den Uyl' dus als maatstaf. Kennelijk was er draagvlak voor maatschappelijke vernieuwing geweest in de jaren zestig, maar had 'De Jong' er niets mee gedaan.

Het kabinet-De Jong werd indertijd al geconfronteerd met een zeer kritische pers. Het kabinet was geen inzet van de verkiezingen van 1971, en toen dat jaar begon hadden de regeringsfracties – misschien met uitzondering van de VVD – hun handen er al van afgetrokken. Met dank voor bewezen diensten werd premier De Jong nogal bruusk aan de kant geschoven. Het kabinet sloeg zich niet op de borst voor zijn prestaties en in de parlementaire geschiedenis viel het altijd een beetje tussen de wal van de Nacht van Schmelzer en het schip van het kabinet-Den Uyl.

Toch werd het premierschap van De Jong al vrij snel positief beoordeeld. De oorzaak daarvan was waarschijnlijk dat zowel zijn voorgangers Marijnen en Cals, als zijn opvolger Biesheuvel het er niet zo goed van af brachten. De politicologen Van den Berg en Mollemann schreven al in 1974 over de 'behendige stuurkunst van premier De Jong' en parlementair historicus Maas zette De Jong in 1982 neer als 'de meest onderschatte premier sedert de oorlog'. Zijn collega Bosmans prees

de ‘uiterst soepele en daarmee kundige leiding van De Jong’ en de historicus Wolter sprak in zijn overzichtswerk *Recent verleden* van ‘een samenbindende figuur die rustig leiding gaf’. Dit oordeel werd in 2001 bevestigd in de biografie van De Jong *Van buitengaats naar Binnenhof*.³¹

Het *beleid* van het kabinet-De Jong en de ontwikkeling van het politieke krachtenveld in die jaren zijn nooit grondig geanalyseerd. De historicus Kossmann concludeerde in een essay uit 1985 dat het kabinet het er heel behoorlijk afbracht ‘temidden van alle luidruchtige protestbewegingen in die jaren’; de economische overvloed speelde daarbij volgens hem een grote rol. ‘Men zou kunnen zeggen dat de politici er in de jaren zestig mee konden volstaan de sluizen en de dijken te bewaken’, aldus Kossmann.³² Is dat een juiste typering van het kabinetsbeleid? De socioloog Anton Zijderveld wees in een recensie van de boeken van Righart en Kennedy op een andere belangrijke structurele ontwikkeling in die jaren: ‘De verzorgingsstaat met zijn regulering breidde zich ongestoord verder uit en bedekte ons land met een wollen deken van overheidszorg.’³³ Dit is een aspect dat meer aandacht verdient.

In de historische literatuur over de jaren zestig wordt de culturele revolutie doorgaans sterk benadrukt en de politieke kant nogal gerelativeerd. Als we het optreden van het kabinet en het tijdvak zelf op hun eigen merites beoordelen, blijkt dat er zich grote veranderingen hebben voltrokken in de periode-De Jong: op allerlei terreinen, van bijvoorbeeld de vernieuwing van het partijwezen tot meer parlementair activisme, ‘verbinnenlandisering’ van de buitenlandse politiek, meer openheid en inspraak, liberale wetgeving in de privésfeer, sociaaleconomische polarisatie – vooral rondom de Loonwet –, liberalisering van het volkshuisvestingsbeleid en democratisering van het bedrijfsleven. Dit beeld doet meer recht aan de politieke kant van de jaren 1967-1971.